

JUHÁSZ JÓZSEF

Az „öngyilkos állam” teóriája. Dejan Jović koncepciója Jugoszlávia felbomlásáról

A jugoszláv dezintegráció egyik legérdekesebb magyarázatát egy olyan könyv nyújtja, amely magával a felbomlás eseménysorával, az 1990-es évekkel közvetlenül nem is foglalkozik. Dejan Jović¹ „Jugoszlávia – az állam, amely elhalt” c. művében² a délszláv történelem általa „kardelji Jugoszláviának” nevezett korszakát mutatja be (1974–1990), s annak alapján arra a következtetésre jut, hogy a felbomlás az állam elhalásának ideológiájára és az abból levezetett politikai gyakorlatra vezethető vissza.

Szerinte a jugoszláv kommunista elit őszintén hitt az állam elhalásának marxi eszméjében, s (különösen a kardelji korszakban) valóban megpróbálta azt átültetni a gyakorlatba. Ezért az irracionális végletekig „társadalmásította”, azaz de facto decentralizálta és fragmentálta az államot, a szocializmusra veszélyes etatizmust látva minden centralizmusban és unitarizmusban. Ahogy írja, a kommunisták számára a marxizmus „ezen alapeszméje iránymutatóként szolgált Jugoszlávia politikai struktúrájának decentralizációja során. Ez a decentralizáció nemcsak annak a hitnek volt a következménye, hogy a szocializmus képes megoldani a nemzeti kérdést, hanem annak a hitnek is, hogy a szocializmusnak el kell vezetnie a kommunizmushoz, egy olyan társadalmi állapothoz, amelyben az osztálykülönbségek és osztályharcok megszűnése megsemmisíti az állam szükségességét is... Az állam gyengülése ezért a szocializmus sikerét, s nem a sikertelenségét bizonyította” (105. old.). Csakhogy ez a folyamat az 1980-90-es évek fordulójára összeomláshoz veze-

¹ A szerző politológus, a nemzetközi kapcsolatok szakértője, a Zágrábi Egyetem Politikai Tudományok Karának professzora (<https://www.fpzg.unizg.hr/djelatnik/dejan.jovic>, ut. letöltés: 2015.06.22.). Emellett a horvát közélet markáns szereplője: szerb nemzetiségű baloldali aktivista, 2010–2014 között Ivo Josipović államfő tanácsadója.

² *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990).* /Jugoszlávia – az állam, amely elhalt. A kardelji Jugoszlávia felemelkedése, válsága és bukása, 1974–1990./ Prometej, Zagreb 2003. A kardelji jelző Edvard Kardelj (1912–1979) szlovén politikusra, a Jugoszláv Kommunista Szövetség (JKSZ) vezető ideológusára utal.

tett, mert a legyengített állam elvesztette hatékonyságát, sőt szinte a teljes működőképességét, s „az állam olyan mértékig elgyengült, hogy nem tudott már védekezni az antiszocialista koncepciók kihívásaival szemben”, sőt arra sem volt képes „amit minden államnak meg kell tennie: megakadályozni a polgárháborút.” (uo.).

Ezzel a koncepcióval Jović új és eredeti szint vitt a jugoszláv felbomlás körül zajló tudományos és ideológiai diskurzusokba.³ Szerinte a nacionalizmus diadala inkább csak látszólagos volt, mert nem a saját erejénél fogva győzte le Jugoszláviát. Valójában a szocialista állam követett el egy ideológiai indíttatású „öngyilkosságot”, magával rántva az országot, a nacionalizmus pedig csak kitöltötte azt az űrt, amelyet egy kimerült ideológia (a marxizmus kardelji interpretációja) és az annak megfelelő politika (az államiség szisztematikus leépítése) hagyott maga után.

Jović fő tézisei

Habár Jović is kiemel egy elsődleges elemet, a kardelji ideológiát, kifejezett érdeme hogy multikauzális magyarázatra törekszik, s ezzel képes a felbomlás szempontjából releváns tényezők sokaságát bevonni elemzésébe (amelyet értékrendje, anti-elitizmusa és jugo-nosztalgikus aspektusai miatt baloldali-liberálisként jellemeznék, noha Kardelj-ellenessége a szerb nacionalista narratívákkal is rokonítja – lényeges különbség azonban, hogy Jović nem a szlovén nacionalistát, hanem a doktrinér ideológust látja Kardeljben). Alaptézisét, a jugoszláv állam ideológiai indíttatású elgyengítését Jović a „kardelji Jugoszlávia” történetének részletes elemzésével kívánja bizonyítani. Szerinte a jugoszláv történelem az állam identitása, alkotmányos és eszmei alapzata szerint négy alapvető korszakra osztható. Az első a „nemzeti egység” periódusa (1918-1939), amikor az állam ideológiailag az ún. három törzsű (szerb, horvát, szlovén) közös nemzet koncepcióján alapult. A másodikat a

³ Ramet, Sabrina P.: *Thinking about Yugoslavia - Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge University Press 2005; Bakić, Jovo: *Jugoslavija – razaranje i njegovi tumači /Jugoszlávia – a lerombolás és annak értelmezői/*. Službeni glasnik, Beograd 2011. Juhász József: Jugoszlávia felbomlásának interpretációi a nyugati szakirodalomban. *Közép-Európai Közlemények* 2011/2, 60–68. Jović könyvének első fejezetét szintén egy historiográfiai áttekintésnek szenteli.

szerb-horvát kiegyezési kísérlet (Sporazum) rövid, alig kétesztendő időszak képezi (1939-1941). A harmadik a délszláv népek szocialista integrációjával próbálkozó, a Testvériség-Egység jelszavával operáló „titói Jugoszlávia” (1945-1966). Végül a negyedik a „kardelji Jugoszlávia”, amelynek alapvető eszmei kötőszöve a marxizmus kardelji interpretációján alapuló anti-etatizmus volt. Ezt az ideológiát és a belőle fakadó politikát Tito ugyan elfogadta („jóllehet csak vonakodva” – 157.), de a szoros egység évtizedeit sokkal inkább magáénak érezte; ezért nevezi Jović a szocialista Jugoszláviát csak 1966-ig titóinak, utána (pontosabban 1974-től, az átmeneti periódust követően) már kardeljinek.⁴

A negyedik Jugoszlávia az 1960-as évek éles politikai harcaiban született és az 1974. évi alkotmányban intézményesült. Ideológiailag egy többszörös tagadáson alapult: markánsan különbözni akart a szocialista Jugoszlávia minden lehetséges ellenpólusától, az 1941 előtti királyságtól, a polgári-liberális modelltől és a szovjet típusú államszocializmustól egyaránt. A harmadik, titói és a negyedik, kardelji Jugoszláviát sok tényező összekapcsolta, ugyanakkor éles cezúrát jelentett közöttük a decentralizáció mértéke, valamint hogy a délszláv népek etnikai rokonságához, annak a jugoszláv állam legitímálásában betöltött szerepéhez másképp viszonyultak: a titói korszakban az etnikai összetartozás eszméjének még fontos helye volt Jugoszlávia kohéziós tényezői között, a kardeljiben viszont már csak jelentéktelen. Kardelj számára Jugoszlávia nem volt több egy érdek- és ideológiai közösségnél, amelyben olyan kis népek tömörültek, amelyek egyrészt túlságosan kicsik voltak az önálló léthez, másrészt amelyeket összekapcsoltak bizonyos védelmi és gazdasági érdekek, valamint (és legfőképpen) a közös jövő-vízió: az, hogy mindannyian a szocializmus azonos felfogását, öngazgatási modelljét tekintették magukénak.

Ez az ideológia integrálta a jugoszláv politikai elitet, beleértve a korabeli szerb vezetést is, s ez biztosította a rendszer működőképességét. Állítását alátámasztandó Jović részletesen (és véleményem szerint meggyőzően) cáfolja azt a Szerbiában az 1980-as évek óta népszerű állítást, miszerint Szerbiára rákényszerítették az 1974-es alkotmányt. Jović szerint az 1960-70-es évek fordulóján, Marko Nikezić pártelnöksége idején a szerb vezetők is elfogadták Kardelj Jugoszlávia-koncepcióját, mert összhangban lévőknek találták a szerb

⁴ Az ún. kisjugoszláv államot (Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, 1992-2003) a könyv nem tárgyalja.

érdekekkel: hogy mind Jugoszlávia, mind annak sajátos szocializmusa fennmaradjon; hogy Szerbia végre megszabadulhasson attól az állandó vádaskodástól, hogy a centralista-unitarista intézmények révén másokat kizsákmányol; s hogy Szerbia maga is nagyobb önállósághoz jusson a központi hatalommal szemben, miáltal nagyobb esély nyílhat a köztársaság modernizálására.

A kardelji rendszer paradox módon egyszerre volt sikeres és sikertelen. Világmegváltó attitűdjének megfelelően drasztikusan „államtalanította” az országot, egy időben másoknak is pozitív példaként szolgálva (egyres elnemi kötelezett államoknak és európai baloldali irányzatoknak), ugyanakkor hatékony kormányzásra (pláne válságkezelésre) és az ország kohéziója szempontjából elengedhetetlen közös identitás létrehozására alkalmatlannak bizonyult (vagyis a „jugoszláv nacionalizmust” nem válthatta ki a szocializmusról kialakult eszmeközösség). Ezért a rendszert fenntartó ideológiai konszenzus idővel felbomlott. Ez a folyamat már az 1977-es Kék Könyvvel megindult (amelyben a Nikezić utáni szerb vezetés kritizálni kezdte az 1974-es alkotmányt), majd a rezsím két döntőbírójának halálával (Kardelj 1979-ben, Tito 1980-ban hunyt el) és az 1980-es évek vitáival felgyorsult. Jović részletesen bemutatja ezeket a konfliktusokat (gazdasági válság, koszovói krízis, a politikai rendszer körül zajló csatározások az „alkotmányvédők” és az „alkotmányreformátorok” között), kiemelve, hogy ezek a szerb és a szlovén párt-elitek rivalizálásában kulminálódtak, majd a Jugoszláv Kommunista Szövetség utolsó, XIV. kongresszusának (1990. január 20-22.) csődjéhez vezettek.⁵

Az 1980-as évek politikai harcaiban (amelyek döntően ideológiai, s nem etnikai indíttatásúak voltak) új platformok születtek, amelyek a kardeljizmus alternatívájaként léptek fel. Ezek között volt Slobodan Milošević jugoszláv integralizmusa, amellyel a JKSZ szerb tagpártjának elnöke a harmadik („títói”) Jugoszláviához való visszatérést szorgalmazta. Ezt az ideát csak „1990 tavaszán kezdte elhagyni... (a szerb nacionalizmus javára – JJ), de teljesen sohasem adta fel” (481.). Csakhogy ezen platformok egyike sem tudott egy új, az elit egészét átfogó ideológiai konszenzus alapjává válni (mint ahogy az ellenzéki értelmiségieknek „sem sikerült soha egységes blokkot, valamifajta

⁵ A szlovén küldöttek javaslataik szisztematikus leszavazása miatt elhagyták a kongresszust, majd követték őket a horvátok is. Ezután a kongresszust berekesztették. Négy hónappal később egy rövid formális ülészakra a maradék pártszervezetek ugyan összeültek, de ennek már nem volt jelentősége.

jugoszláv egyesült ellenzéket létrehozniuk” – 426.), jóllehet a megegyezés elvi lehetősége fennállt, mivel vitázó felek mindegyike úgy hitte, hogy Jugoszlávia megmentéséért-megújításáért küzd (ezért a felbomlás mindegyiküket váratlanul érte). Ez a konszenzus-hiány nyilvánult meg a XIV. kongresszus félbeszakításában, ami a Jugoszláv Kommunista Szövetségnek, s ezzel de facto magának Jugoszláviának a végét jelentette. Ugyanis eszmei egység nélkül – minthogy a kardelji Jugoszlávia valójában nem volt több egy ideológiai közösségnél – a hatalmi elit nem volt képes hatékony és közös cselekvésre, így az „államtalanodás” megállítására sem.⁶

Ami a pártkongresszus után következett, azzal Jović már csak érintőlegesen foglalkozik. Szerinte Jugoszlávia felbomlása lényegében azonos a pártkongresszus csődjével, a következő évek pedig már-már a Hobbes-i káoszt idézték, amelyben a végelgyengült állam még a privát erőszakot sem volt képes megakadályozni. Így a bizonytalanságtól féltő és hatékony államra vágyó lakosság a nacionalizmus (vélt) védernyője alá menekült.

A könyv értékei és vitatható pontjai

Jović könyvének komoly értéke a gazdag tényanyag, az informatív jelleg, a szocialista Jugoszlávia utolsó két évtizedének átfogó bemutatása és a felbomlás problematikájának multikauzális szemléletű megközelítése. Nagyon hasznos a bevezető fejezet, amely Jugoszlávia felbomlásának különböző interpretációit tekinti át. A könyv kifejezett érdeme a kardelji korszak politikai szereplőinek gyakori, memoárok és interjúkon keresztül megszólaltatása is. Igaz, hajlamos kritikátlanul viszonyulni kijelentéseikhez, tényként elfogadva szinte mindent, amit írtak vagy nyilatkoztak, s a korszaknak a különféle marxizmus-interpretációk küzdelmeként való leírása az „ideológiai felhőré-

⁶ A „pártállam” kifejezéshez szokott magyar olvasó megkérdézhethetné, hogy Jović miért az állam (csak az állam) elhalásáról beszél. Ez azonban nem érthetetlen. A párt operatív funkciói a többi szocialista országhoz képest viszonylag szűkek voltak, különösen szövetségi szinten és Tito halála után, mert a decentralizáció a pártot is elérte, a hatalomgyakorlás színtere pedig mindinkább az állami intézményrendszerbe helyeződött át. Ezért a JK SZ (legalábbis az 1980-as években) már nem volt több nyolc „regionális párt” egyre lazuló szervezeti és ideológiai közösségénél. Másfelől a kardelji logikában párt mint ideológiai élcsapat nem halhatott el (csak a távoli jövőben), mert az ő feladata volt vezetni az etatizmus elleni harcot; ezért „a párt győzelme az állam felett... a szocializmus további fejlődésének feltétele volt” (208.).

gióba” viszi (néha bizony a realitásoktól eléggé eltávolodva) az egész történetet. Jović látja a régi rezsim felbomlásért viselt felelősségét is, ami persze nem újdonság. De amíg az elemzések többsége általában a „kommunizmust” kritizálja, főképp annak gazdasági válságát és diktatórikus jellegét, addig Jović egy valóban fontos jugoszláv specifikumot hangsúlyoz, az aktív antietatizmust. Ezzel az eseményeket visszailleszti az adott korszak kontextusába. Meggyőzően érvel amellett, hogy az ideológia Jugoszláviában mindvégig a politikai cselekvés fontos motívuma volt (eltérően a többi szocialista országtól, amelyek persze szintén „ideokráciák” voltak, de társadalom-átalakító céljukat az 1970-es évekre elvesztették, s valódi államrezonjuk attól kezdve már csak a bármi áron való fennmaradás volt). Nem biztos persze, hogy Jugoszlávia a radikális antietatizmus önromboló előzménye nélkül fennmaradhatott volna, ezt kategorikusan Jović sem állítja, de érvelése annyiban mindenképp elfogadható, hogy az államellenesség valóban csökkentette a fennmaradás esélyét, az ország integratív potenciálját.

Az 1974-es alkotmány kritizálása szintén nem újdonság: a szerb elemzések visszatérő eleme az alaptörvény dezintegrációs következményeinek hangoztatása. Jović azonban ezt a kérdést is más összefüggésben tárgyalja. Nem pusztán egy gyakorlati értelemben végül hibásnak bizonyult alkotmányként tekint rá, hanem inkább egy („talán nemes, talán naív, de mindenképp... túlzottan optimista” – 491.) antietatista vízió megtestesüléseként. Ezt sokkal realisabbnak tartom, mint az alkotmánynak a Szerbia feletti szlovén-horvát uralom intézményesítéséért való szerb nacionalista interpretálását.

Koncepciójával Jović nincs egyedül: lényegében vele azonos álláspontot fejtett ki pl. Vesna Stanković-Pejnović.⁷ Ugyanakkor az egyébként nagy visszhangot kiváltott könyv kapott igen éles kritikákat is. Olivera Milošavljević pl. olyan túlzásokat és végletes fatalizmust vetett Jović szemére, amelyekkel gyakorlatilag amnesziát ad a jugoszláv tragédia valódi felelőseinek, a nacionalista ideológusoknak és politikusoknak, köztük Miloševićnek.⁸

⁷ Stanković-Pejnović, Vesna: *Raspad Jugoslavije /Jugoszlávia széthullása/*. Teme (Niš), 02/2010, 601-618. <http://teme.junis.ni.ac.rs/teme2-2010/teme%202-2010-11.pdf> (ut. letöltés: 2015.06.28.).

⁸ Milošavljević, Olivera: *Fatalističko tumačenje razaranja Jugoslavije /Jugoszlávia lerombolásának fatalisztikus magyarázata/*. *Republika* (Beograd), br. 316-317 (septembar 2003), <http://www.republika.co.rs/316-317/19.html> (ut. letöltés: 2015.06.30.).

A könyvnek véleményem szerint is van két fontos, elvi jelentőségű hibája, amelyek aztán több konkrét kérdésben is tévútra vezetik a szerzőt. Az egyik a Jović által titóinak és kardeljinek nevezett korszakok túlzottan éles elhatárolása, sőt elnevezése. Ezek szinte azt sugallják, hogy a titoizmus Tito ellenére alakult ki, s hogy ahhoz Milošević közelebb állt, mint Kardelj... Pedig azok az ideológiai és politikai sajátosságok, amelyeket Jović a kardelji periódus specifikumainak tekint, már az 1950-es évek elejétől jellemezték Jugoszláviát. Igaz, az 1960-as évek közepéig jóval kevésbé intenzíven, ezért a két korszak elkülönítése jogos, mint ahogy a szakirodalom általában el is különíti Ranković⁹ és Kardelj neveihez kapcsolva, de csak mint a titói Jugoszlávia két alperiódusát (egy-két helyütt maga Jović is használja 1966 előttre vonatkoztatva a titói-rankovicsi jelzőt, s kár, hogy nem marad ennél a logikánál). Másfelől a délszláv etnikai rokonság eszméje („Testvériség-Egység”) sem veszíti el az ideológiai jelentőségét 1966 után annyira, mint Jović állítja.

A másik elvi jelentőségű hiba a de-etatizáció valóságának eltúlzása. Nem általában az állam volt az, ami „elhalt”, hanem a föderáció szövetségi központja (mind a párt- mind az államélet tekintetében), miközben az eredetileg csak regionális szintű közigazgatási egységként funkcionáló tagköztársaságok és tartományok (párt-)állami karaktert kaptak (annak ellenére, hogy bizonyos fokú decentralizáció azokon belül is végbement). Az állami tevékenységek közül pedig a gazdasági és kulturális szervezői és szolgáltató funkciók voltak leépülőben, miközben az erőszakos szervezetek többé-kevésbé intaktak maradtak (igaz, nem teljesen, mert a decentralizáció valamelyest azokat is elérte, a központi hatalom döntésképtelenné válása pedig politikailag 1990-91-re dezorientálta). Jović nem ignorálja ezeket az aspektusokat, de inkább csak a lényegét kevésbé befolyásoló jelenségekként kezeli. Így keletkezhet olyan látszat, hogy (elsősorban) az állam gyengesége vezetett katasztrófához, nem az egyéb jellemzői (szerkezete, típusa, nemzetközi környezetének átalakulása stb.). A központi hatalom gyengesége valóban önromboló hatású (ezt sok ország történetéből ismerjük), de mégsem kellene szinte az abszurditásig túlhangsúlyozni... Inkább arról volt szó, hogy az állam egyszerre volt gyenge és agresszív. Az országban évtizedek óta folyt

⁹ Aleksandar Ranković (1909–1983) szerb kommunista politikus, különböző tisztségeket betöltve két évtizeden át Jugoszlávia második embere. 1966-ban a reformok ellenzése és hatalmi túlkapások miatt (a vádak szerint az ellenőrzése alatt álló titkosszolgálat magát Titót is lehallgatta) leváltották és nyugdíjazták.

az államiság szisztematikusan leépítése, ami a központi hatalom paralíziséhez vezetett (ráadásul ez a központi hatalom az utolsó pillanatokra belföldön és külföldön egyaránt kompromittálódott mint kommunista hatalom, s ilyenként a közép-kelet-európai rendszerváltások után – eltérően a hidegháborús szembenállás korszakától – esélytelenné vált arra, hogy nyugati segítséget kapjon). Ezért a szövetségi kormányzat valóban egyre kevésbé volt képes ellátni a szükséges közhatalmi funkciókat, s nem tudott fenntartani olyan közös szocializációs intézményrendszert sem, amely ápolta volna a soknemzetiségű lakosság összetartozás-tudatát (oktatási rendszer, média stb.). Másfelől viszont az egyetlen centralizáltnak megmaradt intézmény, a Jugoszláv Néphadsereg jogot formált a politikai folyamatok felülbírálására, a föderáció burkában felnövő tagköztársaságok pedig meglehetősen autoriter arculatú „protoállamokként” viselkedtek.

Ezek a vitatható kiindulópontok időnként a konkrétumok tekintetében is túlzásokba ejtik a szerzőt. Ennek jó példája Milošević értékelése. A szerb vezető olyan politikusként való bemutatása, aki Jugoszlávia fenntartására törekedett, az adott időszakra vonatkozóan akceptálható (hiszen Jović érdemben csak 1990 elejéig tárgyalja az eseményeket), de hogy politikáját a titói Jugoszláviához való visszatérés szándéka vezette volna (különösen az „antibürokratikus forradalomtól”, 1988 nyarától kezdve), csak akkor lenne elfogadható, ha szigorúan ragaszkodnánk Jović titoizmus-interpretációjához.

Az illúziók egy másik példája, hogy Jović szerint a kommunistáknak még az olyan periódusokban sem állt szándékukban a jugoszláv nemzet megteremtése, amikor a népességben komoly jelei mutatkoztak a jugoszláv identitásnak, s „... biztosan ez volt az egyik fő oka annak, hogy Jugoszlávia végül szétesett.” – 42.). Ugyanis a jugoszláv nemzet kialakulása (a szerző szerint inkább megszilárdítása, minthogy már kialakulóban volt) unitarizmussal járhatott volna, márpedig a kardeljisták az unitarizmust tekintették a de-etatizáció egyik legfőbb ellenségének. Így viszont a kommunisták – írja Jović – ideológiai okokból megfosztották az országot egy fontos kohéziós elemtől, ill. a jugoszláviai nacionalizmusok küzdelmében (összjugoszláv nemzeteszmé versus kislejti etnonacionalizmusok) eleve bukásra ítélték az integratív tartalmú jugoszlávizmust.

Ez a logika azonban szerintem megtévesztő, mert az 1970-80-as évek jugoszláv belpolitikáját két „egyenlő esélyű” nacionalizmus-típus küzdelmeként prezentálja. Jugoszláv identitás tényleg létezett, egyes társadalmi szegmen-

sekben viszonylag erősen is, de alapvetően csak a délszláv nemzetek tágabb integrációs kerete, a többes identitás megjelenése volt, s nem a szerb, horvát, szlovén stb. nemzettudatok alternatívája. Az egységes jugoszláv nemzetnek (mint nyugati típusú multietnikus nemzetnek) elvben és valaha lett volna esélye, de gyakorlatilag már a királyi korszakban megbukott. Ezt a tapasztalatot közvetítette az egyes „törzsek” nemzetként való elismerése és a titói Jugoszlávia multinacionális föderációként való megszervezése, de jure már 1945-ben, bár de facto inkább csak az 1960-as évek közepétől.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az „öngyilkos állam” teóriája valóban inspiratív. Jović fontos nívója az antietatista aktivizmus „újráfelfedezése”, a felbomlás szempontjából vett jelentőségének felismerése, s külön-külön állításainak szinte mindegyike elfogadható, vagy legalábbis elgondolkodtató – koncepciójának egésze azonban a túlzásai miatt vitatható.